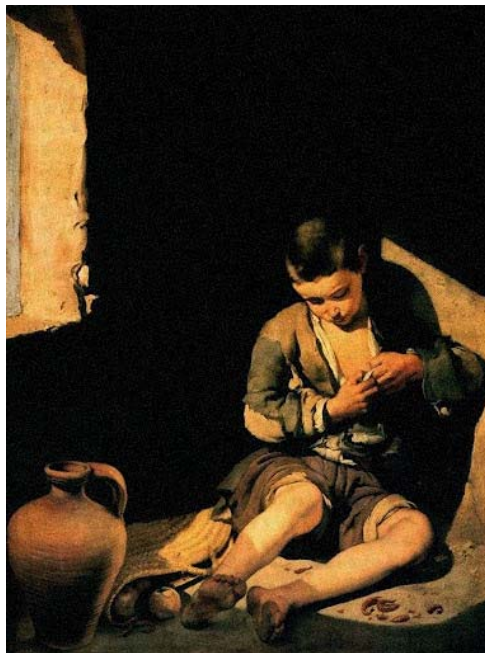

POBRESA I MARGINALITAT A L'ESPANYA DEL SEGLE XVII

TREBALL DE FI DE GRAU
GRAU D'HISTÒRIA
FACULTAT DE LLETRES
UNIVERSITAT DE LLEIDA

ALUMNA: ANNA MOLI SERIOLA

TUTORA ACADÈMICA: DRA. MARÍA JOSÉ VILALTA

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA DE L'ART I HISTÒRIA SOCIAL

JUNY 2012

ÍNDEX

Resum i paraules clau	1
Abstract & Keywords	1
Introducció	2
Els anys 60. Introducció de la pobresa i la marginalitat en la historiografia	6
Els anys 70. Pobresa, marginalitat, delinqüència i prostitució	9
Els anys 80. El protagonisme dels marginats i la fascinació per la <i>picaresca</i>	16
Els anys 90. Un cert abandonament	22
Els anys 2000. El paper clau de la societat	25
Conclusió	28
Bibliografia consultada	31

“Capa, no la tenían: los calzones eran de lienzo y las medias de carne. Bien es verdad que lo enmendaban los zapatos, porque los de uno eran alpargates, tan traídos como llevados, y los del otro picados y sin suelas, de manera que más le servían de cormas que de zapatos.”

Miguel de Cervantes, Rinconete y Cortadillo.

Resum

Tant la pobresa com la marginalitat formen part de la societat al llarg de tota la història, però, en cada època, han rebut tractaments diferents. El segle XVII és un període caracteritzat per una greu crisi econòmica, social i política, on la pobresa, la marginalitat i, també, la delinqüència cal que siguin considerats com tres factors de gran importància i incidència en la vida de les persones. La intenció d'aquest estat de la qüestió és analitzar les característiques i la tipologia de pobresa i marginalitat que es donen al segle XVII a Espanya i com han estat analitzades a través de la historiografia del segle XX, fent especial incís en les aportacions recollides en manuals d'història moderna i en algunes obres de síntesi.

Paraules clau: Historiografia, Monarquia Hispànica, Pobresa, Marginalitat, Crisi del segle XVII.

Abstract

Poverty and marginality are part of the society throughout history, however, in every time, they have got different definitions. The XVIIth century is an historical period affected by a great economic, social and political crisis, where poverty, marginalization and also crime must be considered as three major factors of deep impact on people's life. The purpose of this state of the art is to analyse the features and typologies of poverty and marginality that can be found in XVIIth century Spain and how they have been analysed by XXth century historiography, with special emphasis on the contributions collected in early modern history manuals and handbooks.

Keywords: Historiography, Hispanic Monarchy, Poverty, Marginality, XVIIth Century Crisis.

Introducció

Després de la I Guerra Mundial, en 1929, va néixer de la mà d'historiadors, geògrafs i sociòlegs, com March Bloch, A. Demageon i L. Lévy-Bruhl, els Annals de la història econòmica i social, anomenada també; l'Escola dels Annals. Aquests són, entre d'altres historiadors, els pioners d'una nova història, d'un nou concepte d'història.

La història social que proposaven es centrava, sobretot, en l'estudi de les masses socials que quedaven al marge del poder. Per a que aquest estudi fos factible, però, es necessitava la col·laboració de totes les ciències socials; l'etnografia, la sociologia, la psicologia i l'antropologia.

En aquesta primera generació de l'Escola dels Annals, encara no estava consolidat del tot el concepte de història total. És en la segona generació dels fundadors d'aquesta Escola, on es va donar molta més importància després de la II Guerra Mundial a la història econòmica.

De la mà de J. Dupaquier i J. Meuvret a l'any 1946, s'inicien els primers estudis enfocats a les relacions entre població i subsistència, fams i epidèmies, sorgeix per tant, una nova història demogràfica.

És a partir de 1968, quan s'imposa en els estudis històrics un canvi d'orientació amb l'aparició d'una nova paraula "els marginats", emergeix per primera vegada com a substantiu de la premsa i dels treballs dels historiadors. La crisi del segle XIV, i des d'un principi la tragèdia de la Pesta Negra, susciten i rebel·len noves formes de marginalitat que, fins a finals de l'Edat Moderna, exerceixen un pes considerable sobre l'evolució social; tant els vagabunds com els criminals, turmenten els ànims i provoquen actituds

de defensa i refús. En aquest mateix període, sorgeixen també altres tipus de marginats, com són les bandes de *pícaros* i els bandolers.

El segle XVII va ser una època de crisi que va derivar en una important concentració del poder econòmic. Directa o indirectament, aquesta concentració va servir per a la futura industrialització, tot i que, evidentment, ningú s'ho havia proposat. Aquesta crisi va sorgir degut a que la tendència habitual d'una societat purament feudal, al trobar-se en dificultats, tornava a una economia de petits productors locals, de manera que la producció sobrevivia fàcilment al col·lapse d'una elaborada estructura de comerç i agricultura de propietaris¹. Tota Europa estava immersa en aquesta crisi, però únicament em centraré en la Monarquia Hispànica així com en la Corona d'Aragó, per tal de d'emmarcar en aquests territoris els referents d'aquest treball.

A partir dels anys 60, un gran nombre d'historiadors estudien el segle XVII com una època de crisi econòmica, i política, de l'aparició de la societat capitalista, una època de revoltes i de tensions constants, però, molts d'ells no es fan gaire ressò de la societat, i encara menys de les classes més desfavorides de l'Espanya d'aquest segle, ja que probablement no és un estudi d'interès en aquell moment, degut a que encara no estan del tot assentades les bases de l'Escola dels Annals i el materialisme històric.

La metodologia emprada per a fer un treball d'una determinada importància com aquest, és un fonament imprescindible. M'agradaria, per tant, aclarir d'entrada que, per a elaborar-ho, em centraré només en els grans manuals de la història moderna, deixant de banda articles i altres tipus de documents que podrien resultar inabastables en els estrets

¹ E. HOBBSAWM; *En torno a los orígenes de la revolución industrial*, siglo veintiuno editores, Madrid, 1983 (original en espanyol, 1971, Argentina), p. 39.

límits d'aquestes planes. Cal pensar que les grans obres de síntesi forneixen els coneixements més actualitzats de cada branca de la recerca en història social i econòmica i, per tant, ens acosten a les grans fites, novetats i interpretacions.

L'objectiu principal d'aquest estat de la qüestió és fer una comparació de les opinions de diversos modernistes que tracten en major o menor mesura el contingut de la marginalitat a l'Espanya del segle XVII. És essencial analitzar cadascun d'aquests historiadors per a poder veure reflectit quin és el seu pensament i poder trobar quina ha estat la manera d'interpretar la marginalitat en el seus estudis.

Per a poder arribar a aquest objectiu, la hipòtesi més adequada és plantejar-nos la manera com els historiadors han tractat aquest assumpte. Qüestionar-nos el moment en que van canviar els seus objectius d'estudi i preguntar-nos perquè va variar aquesta visió.

Els primers historiadors, ja siguin hispanistes o no, inicialment, donaven un gran èmfasi al protagonisme de la política, de l'economia i de la societat, però, en aquest últim apartat, només es feia referència a les classes altes com la noblesa, el clergat i la burgesia. No és fins a partir dels anys 60, quan es comença a integrar en els estudis històrics la recerca sobre el sector de la societat més pobre i marginal i malgrat no ser la base fonamental en l'enfocament prioritari de cap historiador, es comença a percebre una nova sensibilitat.

A partir dels treballs dels modernistes del segle XVII, s'observa que la marginalitat i la pobresa inclouen una gran densitat demogràfica a Espanya i també en altres llocs d'Europa que no seran objecte d'anàlisi en l'espai limitat d'aquestes pàgines. És per aquest motiu, que crec que és de gran importància fer un recull de tota la historiografia

Pobresa i marginalitat a l'Espanya del Segle XVII

Estat de la qüestió

Anna Moli Seriola

que centra el seu estudi en la societat, per tal de poder analitzar aquesta classe social desfavorida a la que pertany un nombre important de la població d'aquell moment.

La historiografia del segle XVII s'ha preocupat en la seva major part pels aspectes polítics i econòmics, tractant de manera sovint superficial els aspectes relacionats amb l'estructura social.

L'estudi de les classes socials a l'Època Moderna s'ha basat tradicionalment en analitzar el model jeràrquic on les classes dominants i privilegiades han predominat com a objecte d'estudi. Durant la segona meitat del segle XX, alguns historiadors i sociòlegs comencen a qüestionar la importància de la resta de la societat en la història.

ELS ANYS 60. INTRODUCCIÓ DE LA POBRESA I LA MARGINALITAT EN LA HISTORIOGRAFIA.

És important iniciar aquest treball fent referència al concepte de la pobresa que tenen els autors dels anys 60 que es dediquen a l'estudi del segle XVII a Espanya. Aquests mencionen el terme "pobresa" com a sinònim de fam i epidèmia que esdevenen una conseqüència de la mala època que va suposar el conjunt d'aquest segle. No en fan un estudi exhaustiu i, malgrat tenir present aquest subjecte, no li donen la suficient importància com per a dedicar-hi gaires línies.

Tot i que s'observa una petita evolució en la historiografia a principis dels anys 60, encara no està consolidada aquesta història total que sorgeix de la mà dels investigadors vinculats a l'Escola dels Annals i al materialisme històric.

Pierre Vilar es perfila com un dels primers hispanistes francesos que tracta, amb petites pinzellades, l'assumpte de la pobresa i la marginalitat en la seva obra *Historia de*

*España*². Aquest autor utilitza l'anàlisi demogràfica a partir d'una sèrie de dades que ens permeten, amb certa facilitat, comprendre el context social que engloba el segle XVII, un període en que es veu reflectida la crisi que afecta en tots els aspectes tant polítics, com socials, econòmics i culturals.

J.H. Elliot publica l'any 1963 la seva obra titulada *La España Imperial 1469-1716*³, on ofereix una visió que permet percebre el grau de pobresa que hi havia a Espanya al segle XVII. Aquest hispanista britànic fa una petita menció a la pobresa, dient que a Castella hi ha una clara divisió entre rics i pobres i que el criteri per distingir-los ja no residia en el rang o la posició social com s'havia fet fins el moment, sinó en si podien o no menjar. El ric menjava sense parar, en canvi el pobre defallia de gana. L'aliment era la principal preocupació de la gran majoria de la població.

Marcelin Defourneaux, un hispanista francès, publica un any més tard que Elliott, al 1964, l'obra *La vie quotidienne en Espagne au Siècle d'Or*⁴, en ella argumenta que la raó humana combat la tirania i la ignorància. Presenta la comunitat marginal que hi havia a Espanya al segle XVII, des dels pidolaires amb dret legal, passant pels lladres i assassins organitzats en bandes criminals i acabant per la prostitució i els seus costums.

² P. VILAR: *Historia de España*, Crítica, Barcelona, 1983 (original en francès, 1963; en espanyol, 1978), pp. 95-96.

³ J.H. ELLIOTT: *La España Imperial (1469-1716)*, Vicens Vives, Barcelona, 1975 (original en anglès, 1963), p. 338.

⁴ M. DEFORNEAUX: *La vie quotidienne en Espagne au Siècle d'Or*, Hachette, París, 1980 (original en francès, 1964), pp. 245-263.

Es publica també en aquesta dècada, en 1967, l'obra *Valladolid en el Siglo de Oro: una ciudad de Castilla y su entorno agrario en el siglo XVI*⁵, de Bartolomé Bennassar, És un dels primers autors en afirmar que hi ha més dones en situació de pobresa que homes, a més de ser un dels historiadors pioners en tractar el tema de la prostitució.

El bandolerisme comença a sorgir com un tema d'estudi dins l'àmbit de la delinqüència. S'elabora aquest anàlisi com a conseqüència de la crisi general que s'estava produint arreu d'Espanya. El bandolerisme té dos focus principals d'actuació arreu del territori que integren la Monarquia Hispànica i la Corona d'Aragó, són Catalunya i Andalusia. Un dels modernistes pioners en tractar el bandolerisme durant aquesta època és Joan Reglà en l'obra *El bandolerisme català del barroc*⁶, en ella explica la importància del bandolerisme en l'àmbit social, ja que aquest va tenir una importància cabdal a partir del segle XIV com a fenomen social. L'augment del bandidatge, coincideix plenament amb la gran depressió que s'inicia amb la pesta negra i el plantejament de la crisi econòmica general finalitzant amb la guerra de 1640. A la segona meitat del segle XVII i a inicis del XVIII, hi continuava havent bandolers, però en menor mesura. La recuperació econòmica del Principat a la darrerria del segle XVII i la forta dedicació dels catalans al treball després del 1714, fa que el bandolerisme perdi l'amplitud dels temps anteriors. La màxima virulència del bandolerisme dura per tant un segle: des del 1540 fins al 1640 aproximadament.

⁵ B. BENNASSAR: *Valladolid en el Siglo de Oro: Una ciudad de Castilla y su entorno agrario en el siglo XVI*, Ambito, Valladolid, 1989, pp. 402-435, pp. 501-510.

⁶ J. REGLÀ; *El bandolerisme català del barroc*, Edicions 62, Barcelona, 1965 (original en català, 1962), pp. 9-14 i pp. 187-188.

Sense sortir d'aquesta dècada trobem a Antonio Domínguez Ortiz, que estudia i analitza la societat a partir de la demografia. Publica l'any 1969 l'assaig *Crisis y decadencia de la España de los Austrias*⁷, on dóna una gran importància a l'anàlisi de la situació en que es trobava el conjunt de la societat. D'aquesta qüestió, en farà referència mitjançant tant l'índex de natalitat com el de mortalitat d'aquest segle.

En resum, els anys 60 són una dècada on es comença a fer una minsa referència a la pobresa, uns anys en què se citen en una petita part de la gran obra d'alguns autors les paraules "pobresa" i "marginalitat". Aquest és una fita important per a la historiografia, ja que, a partir d'aquest moment, que es veu clarament la introducció de l'Escola dels Annals, començaran a sorgir estudis més enfocats cap a la societat i no tan cap a la política o l'economia, que són els temes principals i als que més tractament es fa en tots els estudis històrics del moment. A més, la introducció del bandolerisme en la historiografia del moment també jugarà un paper molt important en els estudis posteriors.

ELS ANYS 70. POBRESA, MARGINALITAT, DELINQUÈNCIA I PROSTITUCIÓ.

És en els anys 70 quan es tracta més a consciència el tema de la pobresa. És cert que les classes privilegiades continuen tenint un fort pes central en la qüestió de la societat, però, aquesta situació va variant, a poc a poc, i, al llarg d'aquesta dècada, cada vegada

⁷ A. DOMINGUEZ ORTIZ: *Crisis y decadencia en la España de los Austrias*, Ariel, Barcelona, 1973 (original en espanyol, 1969), pp. 195-217.

seran més comuns temes com la marginalitat i la pobresa en les diferents investigacions publicades per diversos autors.

En aquest període, es comença a tractar la marginalitat des d'un punt de vista més comparatiu, sobretot amb altres països d'Europa. Mentre es donen pautes per a entendre la vida quotidiana de les classes dominants i privilegiades, s'explica per contraposició, la magnitud de la marginalitat i dels que la pateixen.

Quan es parla de pobresa, en moltes ocasions no es mostra només un tipus de classe social desfavorida, sinó que altres jerarquies socials també s'empobreixen degut a la crisi que està patint el país al llarg del segle XVII. Així per exemple, Antonio Domínguez Ortiz, en la següent obra publicada l'any 1970 anomenada *La sociedad española del siglo XVII*⁸, indica que per tal de tractar la qüestió de la marginalitat és necessari mostrar el paper que desenvolupava el clergat en la societat. Aquest s'inclouïa dins la comunitat com una mena de família per a la resta de la societat, ja que oferien alguns serveis i ajudes a les classes més desafavorides a partir de la creació de cases de caritat i hospitals.

En aquesta època, no només s'amplia l'interès per les classes baixes, sinó que també es va perfilant una més detallada classificació dels seus components. A més dels pobres que vivien en pobles i ciutats i demanaven caritat, també es detecta una altra classe de marginats, com és el cas dels bandolers, que ja els va estudiar Reglà una dècada abans, i els contrabandistes que vivien en zones apartades de la ciutadania urbana i rural, en

⁸ A. DOMÍNGUEZ ORTIZ: *La sociedad española del siglo XVII*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Balnes de Sociología, Departamento de Historia Social, Madrid, 1970, pp. 172-173.

espais de muntanya o boscos, per tal de no ser trobats a l'hora de cometre actes vandàlics i actuar amb violència. John Lynch, en el primer volum del llibre *España bajo los Austrias*⁹ publicat en 1970, encara tracta el tema de la pobresa molt superficialment no centrant-se en cap tipus de misèria en concret, citant, però, variants com la mendicitat, els rodamóns, els bandolers i els contrabandistes; aquests dos últims els situa en algunes localitats catalanes, explicant que són un punt fosc en la història d'Espanya, així com també ho ha fet Antonio Domínguez Ortiz en l'obra exposada anteriorment.

John Lynch, en el segon volum *España bajo los Austrias*¹⁰ publicat dos anys més tard, dóna una visió de la pobresa partint de la situació en què es troba la majoria de la societat, encara que no hi ha cap capítol, en aquesta obra, que tracti específicament dels desposseïts. Segons Lynch, a partir de l'any 1650, una gran part de la societat espanyola vivia en situació de pobresa i malestar social que generava un mode de vida sota el nivell de subsistència i, per tant, aquest fet desembocava en un estancament demogràfic. Culpa a la política de l'augment de la pobresa i la inseguretat, degut a la falta de control sobre aquesta, durant la crisi del segle XVII. A més, exposa una causa estructural d'aquesta situació i és que en aquest segle, les pestes i les epidèmies encara no estaven eradicades, per tant, afectaven greument a la societat, sobretot en les àrees rurals i els barris pobres de les ciutats on s'acumulava una gran densitat de població.

⁹ J. LYNCH: *España bajo los Austrias. Imperio y absolutismo (1516-1598)*, vol.1, Edicions 62, Barcelona, 1987 (original en anglès, 1970), pp. 135-148.

¹⁰ J. LYNCH: *España bajo los Austrias. España y América (1598-1700)*, vol.2, Edicions 62, Barcelona, 1991 (original en anglès, 1972), pp. 177-178, pp. 194-197.

No només la noblesa i clerecia es preocupen de la pobresa i la mendicitat, sinó que també el propi monarca havia de tenir cura de la societat més desfavorida, com a cap de l'estat que representava. L'autor Manuel Fernández Álvarez, en l'obra publicada al 1974 *La sociedad española del Renacimiento*¹¹, mostra a un Felip II inquiet i insegur per la misèria que hi ha a Espanya. Les fams, les males collites i les epidèmies van ser un dels motius que van incrementar la pobresa a les ciutats. Va ser per aquesta raó que es va veure obligat a participar en una reforma consistent en el control de la indigència mitjançant la reclusió d'aquests en una zona determinada dels nuclis urbans. Així, va intentar d'alguna manera posar ordre a la mendicitat per a poder-la controlar, limitant el territori dels captaires, que, des de llavors, només podien demanar almoïna a la ciutat de residència, en cas contrari, si volien marxar del lloc on es trobaven, havien de sol·licitar permís mitjançant una autorització que els concedia l'autoritat pública.

Alguns dels factors més importants que es tenen en consideració dins la formació de la pobresa i la marginalitat són els conflictes delictius, com ara robatoris o assassinats. El delinqüent, així com la víctima, són dos parts extremes que evidencien la fragilitat, la precarietat i la duresa de les relacions socials en qualsevol societat. Les classes populars, les més afectades per la precarietat, eren les primeres que intentaven cercar solucions extremes que les deixaven fora de la llei¹².

¹¹ M. FERNÁNDEZ ALVAREZ: *La sociedad española del Renacimiento*, Cátedra, Madrid, 1974, pp. 154-157.

¹² T. IBARS; *La delinqüència a la Lleida del Barroc*, pagès editors, Lleida, 1994, pp. 133-136.

Els actes delictius tenien diverses conseqüències penals, tal com explicaran alguns dels autors a partir d'aquesta dècada. Algunes de les sentències les cita Pedro Herrera Puga en l'obra publicada el 1974, *Sociedad y delincuencia en el Siglo de Oro*¹³. La sentència d'execució era la major pena que es podia rebre, sent el mètode més freqüent la forca. En seguien altres formes diverses de càstig corporal com esquarterar, cremar, degollar o arrossegat el cos per tota una ciutat. Altres càstigs de menor grau eren; tallar les mans, aixafar-los, ferir-los, entonellar-los i garrotejar-los. Finalment, hi havia les penes menys dures, com podrien ser els assots o les galeres. De totes aquestes penalitzacions, les més importants, però, eren l'exili i les multes.

La figura del gandul, que actualment no el vincularíem amb la delinqüència en l'època moderna tenia aquesta mala reputació, es trobava en la mateixa categoria social que els lladres i assassins. Explica aquest apartat, María Rosa Pérez Estévez, en la tesi doctoral presentada a la Universitat de Valladolid l'any 1974, *El problema de los vagos en la España del siglo XVIII*¹⁴, exposa clarament la tipologia del gandul i les seves característiques; el nombre de ganduls que hi havia, les lleis a les que es sotmetien i l'extracció social a la que pertanyien. Però, també trobem dins d'aquesta categoria, els jornalers que no treballen amb continuïtat i que freqüenten cases de jocs o bé llocs de mala reputació i que, per tant, també es consideren en menor grau, delinqüents.

¹³ P. HERRERA PUGA: *Sociedad y delincuencia en el Siglo de Oro*, Católica, Madrid, 1974, pp. 232-246.

¹⁴ M.R. PÉREZ ESTÉVEZ: *El problema de los vagos en la España del Siglo XVIII*, Confederación Española de Cajas de Ahorros, Madrid, 1976. pp. 56-58, pp. 65-75.

El fenomen de delinqüència i el càstig que rebien els acusats l'estudia també l'historiador J.M. Díez Borque en el treball publicat l'any 1975 *La sociedad española y los viajeros del siglo XVII*¹⁵. En aquest llibre, es nombren les mateixes penes per actes vandàlics que les esmentades per Pedro Herrera Puga¹⁶. El més rellevant de l'obra de Díez Borque és, però, el tema de la prostitució i la vida quotidiana d'aquestes dones, fixant-se en temàtiques com les robes que utilitzaven o el maquillatge que es posaven per a poder atreure la clientela. Segons l'exposat per aquest autor, l'autoritat pública distribuïa set o vuit dones pels barris per facilitar la cerca dels homes que buscaven companyia. Aquestes estaven assalariades per la vil·la i, per això, quan alguna moria o emmalaltia, moltes dones que no es dedicaven a aquesta professió volien accedir al seu lloc. Aquestes comptaven amb el suport i l'ajuda de metges, que eren molt importants per a elles ja que de temps en temps, les havien de sanar seguint estrictes controls quan emmalaltien.

La qüestió de la prostitució és tractada també per l'historiador Bartolomé Bennassar en l'assaig *Los españoles. Actitudes y mentalidad desde el s. XVI al s. XIX*¹⁷ publicat al 1975. B. Bennassar explica la prostitució com un fet present en cadascuna de les ciutats més importants del territori, a més a més mostra la bona administració i gestió social i econòmica per part de les autoritats municipals, ja que existien uns bons sous i una bona

¹⁵ J. M. DIEZ BORQUE: *La sociedad española y los viajeros del s. XVII*, S.G.E.L, Madrid, 1975, pp. 205-211.

¹⁶ P. HERRERA PUGA: *Sociedad y delincuencia ...*, pp. 238-240.

¹⁷ B. BENASSAR: *Los españoles. Actitudes y mentalidad desde el siglo XVI al XX*, Swan, San Lorenzo del Escorial, 1985 (original en francès, 1975), pp. 175- 180.

protecció estatal. Les prostitutes, a finals del segle XVI, no estaven tancades sempre al bordell, sinó que ocasionalment, sortien al carrer a buscar clients. En canvi, s'ha de remarcar que amb la crisi del segle XVII, la decadència de l'administració i de la política era tal que les prostitutes no estaven sotmeses a cap control dedicant-se a recórrer la ciutat. Vivien i treballaven sense seguir cap norma a les que anteriorment havien estat sotmeses per regular la seva feina i evitar la propagació de malalties.

Per últim, alguns autors, posen l'èmfasi a algunes zones en concret on la marginalitat té més importància. Així, les grans ciutats, com Valladolid, Segòvia, Sevilla o Madrid, són les zones on hi ha més estudis realitzats sobre la marginalitat i la pobresa en Època Moderna. Pierre Chaunu, és un dels autors que tracten la pobresa en relació amb el territori, ho fa sobretot en el primer volum de l'obra publicada al 1976 *La España de Carlos V*¹⁸. Segons aquest autor, les ciutats, ja esmentades, albergaven un gran nombre de pobres perquè eren llocs on hi havia diverses fundacions que permetien allotjament a aquestes persones sense recursos. S'abastia no només als pobres d'aquesta ciutat, ja fossin malalts, orfes o nens abandonats, sinó també a les persones necessitades que venien d'altres regions on no tenien cap tipus de comoditat, com és el cas, d'Astúries o Galícia. L'autor fa també una breu comparació de la situació en què es trobava Espanya en relació amb els pobres de la resta d'Europa.

La immigració és un dels factors que cal tenir en compte en el context del segle XVII, Jaques Soubeyroux, al 1978 va publicar l'obra *Pauperisme et rapports sociaux a*

¹⁸ P. CHAUNU: *La España de Carlos V. Las estructuras de una crisis*, vol.1, Edicions 62, Barcelona, 1976, pp. 273-276.

*Madrid au XVIIIème siècle*¹⁹, on ens presentava la pobresa existent al segle XVIII a Madrid. Un dels motius pels quals hi havia aquesta indigència a més d'altres, és precisament, per l'arribada de pobres estrangers que venien a aquestes grans ciutats per poder alimentar-se i per demanar ajuda.

Els anys 70 han marcat una dècada en la qual la marginalitat i la pobresa comencen a formar part plenament de la historiografia. Els autors esmentats tracten a grans trets la societat i integren aquest grup de marginats i pobres en els seus estudis. La dècada dels 70 és, per tant, una etapa en la qual s'obren les portes a l'estudi de les classes més marginades socialment en el segle XVII a Espanya. Serà a partir d'aquest període quan es començarà a introduir la paraula "pobresa" i "marginalitat" en diverses obres d'autors modernistes amb el concepte tal i com l'entendem avui en dia.

ELS ANYS 80. EL PROTAGONISME DELS MARGINATS I LA FASCINACIÓ PER LA *PICARESCA*.

Seguint la mateixa tònica, durant els anys 80 la marginalitat i la pobresa es continuen consolidant com a objectes d'estudi rellevants per als historiadors de la societat espanyola del segle XVII. S'inicia aquesta dècada amb l'estudi de Bartolomé Bennassar, autor que publica l'any 1982 una remarcable síntesi titulada *La España del Siglo de Oro*²⁰ on explica un gran debat entre el bachiller Cristóbal Pérez de Herrera,

¹⁹ J. SOUBEYROUX: *Pauperisme et rapports sociaux a Madrid au XVIIIème siècle*, vol.2, Atelier reproduction des thèses Université Lille III, Paris, 1978, pp. 723-724 i 779-780.

²⁰ B. BENASSAR: *La España del siglo de oro*, Critica, Barcelona, 1983, (original en francès, 1982), pp. 203-221, pp. 314-315.

l'humanista Juan Luís Vives, el teòleg Domingo de Soto i el frare Juan de Robles, que opinaven sobre la qüestió de la vertadera pobresa i els falsos pobres, persones que fingeixen la seva misèria, mentre tenen feina i casa, per tal de guanyar més diners de forma il·legítima. Dóna també molt èmfasi al sistema d'ajuda cap als pobres mitjançant donacions que permeten la creació d'hospitals o la fundació de cases de pobresa, espais promoguts pels membres de l'estament eclesiàstic. Aquest punt és molt important i complex ja que l'estudi del paper de l'església, a través de la creació de cases de beneficència, podria generar un altre estat de la qüestió, però, no és l'objectiu d'aquest treball per tant, només en faré menció.

En aquest mateix any, es publica l'obra de John Elliott *Poder y sociedad en la España de los Austrias*²¹, on aquest autor estudia un altre tipus de marginació que no té gran cosa a veure amb el tema que s'està tractant, però que s'ha de tenir en compte a l'hora d'analitzar-lo. Tracta les conseqüències de l'expulsió dels moriscos en terres valencianes. Elliott esmenta que, cap al 1611, es va produir un increment de l'espai agrari que va suposar un impuls comercial tot i que es va necessitar l'ajuda en ocasions de préstecs per afavorir aquesta puixança econòmica. Per arribar a aquesta conclusió, es basa en els estudis de Hamilton²² on suggereix que no hi va haver cap interrupció en les sèries valencianes com a resultat dels esdeveniments succeïts el 1609. Un tema molt interessant al qual l'autor fa referència i que encara no s'havia tractat abans és

²¹ J. H. ELLIOTT: *Poder y sociedad en la España de los Austrias*, Crítica, Barcelona, 1982, pp. 224-247.

²² E. J. Hamilton citat per J. H. ELLIOTT: *Poder y sociedad en la España de los Austrias*, Crítica, Barcelona, 1982, pp. 243.

l'aristocràcia que estava immersa en la mendicitat durant el regnat de Felip IV. Alguns membres de l'alta societat, d'alguna manera o altra, patien la pobresa, eren rics en propietats, però pobres en ingressos, lluien una gran ostentació exteriorment, però malvivien en un estat d'endeutament.

Henry Kamen, publica l'any 1984, l'obra *Una sociedad conflictiva. España 1469-1714*²³, on dóna una gran importància a l'aristocràcia i la noblesa com a sectors principals de la societat, sense deixar de banda el tractament de les situacions d'exclusió social. Després que l'autor mostri algunes dades demogràfiques que permeten aprofundir sobre tot el conjunt de la societat, amplia la visió fent referència al bandolerisme i la seva extensió pel i que compara el vagabundeig d'Espanya amb el de la resta de regions d'Europa, com França o Alemanya, així com ho va fer Pierre Chaunu²⁴.

Seguint el marc de la demografia, ens endinsem en l'obra d'un altre autor de gran rellevància com és el cas del ja citat en diverses ocasions, Bartolomé Bennassar, que l'any 1985, publica el següent llibre *Historia de los Españoles. Siglos VI-XVII*²⁵, sent el primer de dos volums cronològics. A l'inici de l'obra, l'historiador segueix la línia de

²³ H. KAMEN: *Una sociedad conflictiva. España 1469-1714*, Alianza, Madrid, 1984, pp. 350-368, pp. 396-400.

²⁴ P. CHAUNU: *La España de Carlos V. Las estructuras de una crisis*, vol.1, Edicions 62, Barcelona, 1976, pp. 274.

²⁵ B. BENNASSAR: *Historia de los Españoles. Siglos VI-XVII*, vol. 1, Crítica, Barcelona, 1989 (original en francès, 1985), pp. 537-543.

Henry Kamen²⁶. Però, B. Bennassar dedica un capítol final a parlar exclusivament de les classes marginals, on no només parla dels bandolers, sinó que amplia el concepte fent referència als *pícaros* juntament amb esclaus i població sense diners, treball o sostre. Per altra banda, aquest cop d'acord amb Kamen²⁷, tracta l'increment que aquests van tenir per arreu d'Espanya durant el segle XVII, expandint-se tant per la ciutat com per l'espai rural.

La prostitució és un assumpte que pren embranzida al llarg de la dècada dels anys 80, així ho demostra l'obra de José Deleito Piñuela *La mala vida en la España de Felipe IV*²⁸ publicada l'any 1987, treball que pren a Marcelin Defourneaux, com a referent. José Deleito Piñuela descriu la tipologia de les prostitutes que exercien la seva professió a les ciutats, majoritàriament a prop dels ports, tabernes, hostals i vora les universitats, llocs on més clientela podien trobar entre mariners i jovent. Com Defourneaux²⁹, conclou que, arreu d'Espanya, sobretot en els nuclis urbans amb més densitat de població els bordells estaven protegits i regulats pel govern. Aquestes zones amb prostíbuls eren els llocs on es generava un major grau de violència, on actuaven els lladres i d'altres bandes organitzades. Per últim, l'autor fa referència a la *picaresca*. El

²⁶ H. KAMEN: *Una sociedad conflictiva. España 1469-1714*, Alianza, Madrid, 1984, pp. 396-400.

²⁷ H. KAMEN: *Una sociedad conflictiva. España 1469-1714*, Alianza, Madrid, 1984, pp. 350-355.

²⁸ J. DELEITO PIÑUELA: *La mala vida en la España de Felipe IV*, Alianza, Madrid, 1987, pp. 43-58, pp. 48-58, pp. 93-211.

²⁹ M. DEFORNEAUX: *La vie quotidienne en Espagne au Siècle d'Or*, Hachette, París, 1980 (original en francès, 1964), 258-259.

personatge del *pícaro*, segons Deleito, no era violent ni pervers, sinó que era cínic i amoral i, en conseqüència, no era tractat com un delinqüent, sinó com un marginal.

Generalment, s'associa els pobres amb els delinqüents. Pere Molas Ribalta mostra en l'obra publicada l'any 1988 *Edad Moderna (1474-1808)*³⁰, que les classes més altes toleraven la pobresa sempre que estigués vigilada a través d'institucions com cases de caritat, confinament o espais reclosos, on, en el moment en què se'ls deixava de controlar, es convertien en vagabunds i se'ls considerava delinqüents. Tot i així, el concepte de delinqüència no estava solament vinculat a les grans ciutats, sinó que estava generalitzat en tot el territori, tant al Regne de Castella com al d'Aragó. Trobar-se en aquesta catalogació de delinqüent era un gran risc ja que el sistema penal cap a les classes més desfavorides durant l'Antic Règim era força estricte. En aquesta obra, hi ha una aportació molt important i poc tractada fins el moment de la seva publicació. La pobresa estava formada per moltes més dones que homes, ja que habitualment es tractava de viudes o de dones que no tenien el suport del treball de l'home. Aquesta afirmació, remarcada amb tanta contundència, permet veure fins a quin punt hi ha hagut una evolució historiogràfica així com l'important paper que ha representat l'Escola dels Annals, a partir de la història total que pretén transmetre.

Seguint el mateix fil conductor, és important destacar que són moltes les raons que feien que la mendicitat i la pobresa continuessin sent al llarg del segle XVII una constant. Tal com ens mostra José N. Alcalá-Zamora, en l'assaig *La vida cotidiana en la España de*

³⁰ P. MOLAS RIBALTA: *Edad Moderna (1474-1808)*, vol.3, del Manual de Historia de España, Espasa Calpe, Madrid, 1996 (original en espanyol, 1988), pp. 331-346.

Velázquez³¹ publicat al 1989, diferenciar un mendicant d'un *pícaro* suposava un gran repte. La mendicitat estava integrada per cecs, coixos o bé herniats, tots aquests estaven agrupats en confraries i eren reconeguts per l'estat. Hi havia, però, els falsos mendicants, que eren aquells que es passejaven per les ciutats sense cap tipus de llicència concedida per l'administració, aquests eren els *pícaros*.

Alcalá-Zamora insisteix també en el paper de la prostitució i descriu exactament les mateixes característiques que José Deleito Piñuela en l'obra *La mala vida en la España de Felipe IV*³², on mostra les tipologies de bordells i el lloc on es situaven les prostitutes amb més freqüència. Respecte als bandolers, els descriu com el grup de persones que abandonen la seva casa per instal·lar-se a la muntanya, aportant nova informació territorial, ja que localitza els focus més importants de bandolerisme a Catalunya i a Sevilla.

La relació de les classes socials més altes amb la pobresa es manifesta amb un sentiment complex inspirat pel temor i per la compassió, però no envers a la violència sinó cap a la malaltia i les pestes. Per deslliurar-se d'aquest sentiment de penúria, es comencen a produir les donacions, seguint una trajectòria cada vegada més organitzada, mitjançant ajudes provinents de les parròquies, de les confraries i dels hospitals. És en aquest moment quan es veu l'important paper que juga l'Església en aquesta societat del XVII. La *picaresca* torna a ser un dels temes més recurrents d'aquest autor, entenent-la com la

³¹ J. N. ALCALÁ-ZAMORA: *La vida cotidiana en la España de Velázquez*, Temas de hoy, Madrid, 1999 (original en espanyol, 1989), pp. 127-147.

³² J. DELEITO PIÑUELA: *La mala vida en la España de Felipe IV*, Alianza, Madrid, 1987, pp. 48-58.

cara oposada a l'honor, si bé no és aquest, però, l'únic col·lectiu que manifestava un gran menyspreu per la llei.

És interessant veure en aquest context que la literatura de l'Època Moderna, com la *picaresca*, ha servit de precedent en la visió d'alguns lectors per a entendre la quotidianitat social del moment, en aquest treball he citat de bona voluntat algunes obres que fan una breu referència als *pícaros*, però la profunditat d'aquest estudi generaria un altre estat de la qüestió, allunyant-se de la finalitat d'aquest treball.

La dècada dels 80 ha estat un període en què la societat ha tingut un pes molt important. Ja no es tractava només l'estudi de les elits socials sinó que s'analitzaven la resta d'estaments. Tant la noblesa com la clerecia, ocupen alguns capítols sencers de les obres d'aquesta dècada, però les classes marginals s'integren en els llibres a partir d'estudis dedicats a la *picaresca*, la delinqüència, al bandolerisme i la seva expansió i, també, a la prostitució. És doncs, en aquests anys, quan verdaderament s'introdueix un estudi dedicat a les classes més pobres de l'Espanya del segle XVII.

ELS ANYS 90. UN CERT ABANDONAMENT.

La historiografia que ens han llegat els anys 90 segueix en la línia de les dècades anteriors, però, en paral·lel, es continua donant tanta importància o més que en les darreres dècades a la política i l'economia del segle XVII. De fet, sí que s'estudia la societat, però es fa fent només unes petites pinzellades per a poder explicar el context històric. Més que un conjunt d'obres escrites per un sol autor, en aquesta dècada, es comença a publicar una llarga llista de manuals.

El manual publicat l'any 1991 *La España Moderna. Siglos XVI-XVII*³³, està elaborat per diversos autors, fent tres d'ells esment de la societat del segle XVII. El primer capítol d'aquest manual es titula "la demografía", i està escrit per Antoni Simón Tarrés. En ell, l'autor fa una descripció detallada de l'augment i davallada poblacional que es produeix en aquest segle a Espanya, esmenta molt per sobre l'entrada de població estrangera a la península, però, en cap moment, fa gaire referència a la població marginal.

En els posteriors capítols, concretament el de "economía y sociedad", Ángel Rodríguez Sánchez valora la possibilitat de que hi hagués el mateix nombre de pobres que de rics en l'Espanya del moment, remarcant que les fonts que utilitza no són del tot fiables. Contraposant una mica la teoria d'Ángel Rodríguez, tenim l'estudi de John Elliott als anys 60 en l'obra *La España Imperial (1469-1716)*³⁴, on remarca que, a Cellorigo, un municipi de l'actual Rioja, hi havia una estructura social desequilibrada. Per cada home que treballava, n'hi havia trenta que no ho feien. Aquesta societat hagués pogut edificar una brillant civilització, tan rica en realitzacions culturals com pobre en realitzacions econòmiques.

En aquest manual, l'abans esmentat Angel Rodríguez Sánchez escriu un altre capítol que porta per títol "La pobreza de todos: la marginación". Introdueix el tema fent esment dels esclaus, però posteriorment, tracta el comportament dels pobres falsos, dels gitanos i també dels moriscos. Indica que els pobres falsos, si eren delatats, passaven a

³³ R. GARCIA CÁRCCEL, A. SIMON TARRÉS, A. RODRIGUEZ SANCHEZ: Manual de Historia de España. 3- *La España Moderna. Siglos XVI-XVII*, , Historia 16, Madrid, 1991, pp. 112-114, pp. 234-241.

³⁴ J.H. ELLIOTT: *La España Imperial (1469-1716)*, Vicens Vives, Barcelona, 1975 (original en anglès, 1963), pp. 346.

fer treballs forçosos, per altra banda, els gitanos, els moriscos i els vagabunds eren reprimits. Tots aquests composaven el quadre social complex que es donava tant al camp com a la ciutat.

La base d'aquest estat de la qüestió, tal com he mencionat a la introducció, es concentra en el període del segle XVII, però, per veure com transcendeix l'evolució de la pobresa i la marginalitat i quines conseqüències ha tingut la crisi d'aquest segle, és interessant fer-ne una comparació amb el segle XVIII.

Roberto Fernández amb el manual publicat l'any 1993, *La España Moderna. Siglo XVIII*³⁵ descriu la societat marginal en un apartat de la tercera part d'aquesta obra. El creixement demogràfic que es va produir en aquesta època no sempre es va veure acompanyat per la creació de llocs de treball i d'aliments, per tant, una gran part de la societat estava mancada de sostén i ocupació. Per a les autoritats, el món de la pobresa precisava una urgent solució, ja que els necessitats representaven un perill per a la societat establerta i, a ulls de reformistes, una mà d'obra potencial que el país no estava en condicions de perdre. El vagabundeig també era considerat com l'origen dels vicis que més tard podrien conduir a la delinqüència i la criminalitat. Les mesures que es prenen no anaven mai al fons del problema. Aquest últim apartat el trobem també durant segle XVII, així al menys ho descriu Manuel Fernández Álvarez als anys 70 en la

³⁵ R. FERNÁNDEZ DÍAZ; *Manual de Historia de España, IV, La España Moderna. Siglo XVIII*, Historia 16, Madrid, 1993, pp. 683-684 i 766-781.

publicació *La sociedad española del Renacimiento*³⁶, on durant el regnat de Felip II també es donava aquest fet.

Els anys 90 han significat per la historiografia del segle XVII un punt important en el desenvolupament del tema de la pobresa i la marginalitat. Tot i la manca de llibres especialitzats que tracten aquest assumpte, els manuals consultats donen una àmplia i detallada informació. Queda palès, per tant, que el concepte d'història total que presentava l'Escola dels Annals va tenir un gran ressò en aquesta dècada.

ELS ANYS 2000. EL PAPER CLAU DE LA SOCIETAT.

A partir de la dècada del 2000, es veu una progressió molt important i molt clara de l'evolució historiogràfica. S'introdueix la qüestió de la pobresa i la marginalitat a un nivell molt més ampli i superior que en els anys anteriors.

Es continuen publicant un gran nombre de manuals, però n'hi ha un que és fonamental citar degut a la gran quantitat d'informació que aporta sobre el tema que tractem en aquest treball. Dos autors, Antonio Domínguez Ortiz i Alfredo Alvar Ezquerra publiquen l'any 2005 *La sociedad española en la Edad Moderna*³⁷, un manual que ens esmenta totes les tipologies de la marginalitat, començant pels marginals econòmics, seguint pels intel·lectuals i acabant pels morals. En la primera tipologia, trobem que la

³⁶ M. FERNÁNDEZ ALVAREZ: *La sociedad española del Renacimiento*, Cátedra, Madrid, 1974, pp. 155-156.

³⁷ A. DOMÍNGUEZ ORTIZ; A. ALVAR EZQUERRA: *La sociedad española en la Edad Moderna*, Istmo, Madrid, 2005, pp. 254-327.

pobresa és un producte de moviments migratoris habitualment des del camp cap a la capçalera de la demarcació o la seu d'algun organisme social o econòmic de rellevància. En parlar de la marginalitat intel·lectual i moral, afirmen alguns dels autors que no sempre hi ha hagut una marginació total, sinó, que en algunes ocasions, sobretot a finals de l'edat mitjana i en l'època moderna, el cristianisme era no només una institució sinó una cultura, per tant, els no practicants d'aquesta religió es trobaven en situació d'exclusió social. Els autors esmenten possibles solucions que es podien haver donat per a eradicar la pobresa que s'havia generat en l'Espanya del segle XVII. S'havia d'aturar mitjançant la instrucció cap als pobres, introduint-los al mercat laboral i ensenyant-los un ofici. Per dur a terme aquestes accions, era necessari crear un discurs cultural que defineixi que s'entén per pobre i què per ciutadà laboriós.

Un dels apartats més importants d'aquesta obra és el que indica a algunes de les classes més desfavorides que hi ha a l'Espanya del segle XVII. Primerament, trobem els conversos i els moriscos, dels que l'autor ens en dóna molt poca informació. Després nombren els presos, ja que una presó era un espai de rehabilitació i, per tant, hi havia una descomposició existencial on es generaven formes culturals pròpies. Una de les dades més importants que ens donen aquests dos autors és que els moments de màxims abandonaments de nens es van produir en els anys centrals del segle XVII. Els gitans, eren considerats en aquell període com un grup minoritari que estaven organitzats socialment en clans, mitjançant grans famílies. Aquests tenien una llengua popular i a més eren nòmades. L'ofici que desenvolupaven era el de robar, mentir o demanar. Finalment trobem els esclaus que es consideren persones que són propietat d'una altra persona.

L'any 2000, per tant, ha estat un període on les diverses publicacions han analitzat amb profunditat el tema de la societat. Amb aquests manuals, trobem apartats que parlen íntegrament de les classes més desfavorides de la societat durant el segle XVII. És un gran punt a tenir en compte ja que, a partir d'aquest moment, avui en dia, s'han de començar a publicar obres que intentin aprofundir de forma monogràfica sobre aquest assumpte.

Conclusió

L'objectiu final d'aquest estat de la qüestió és valorar i comparar les obres dels diversos modernistes que tracten el tema de la pobresa i la marginalitat en l'Espanya del segle XVII, també observar la manera que tenen d'interpretar la marginalitat cadascú d'ells i poder establir un vincle entre les diverses capes de la societat.

S'han analitzat l'opinió i l'estudi de diversos autors de renom per dècades des dels anys seixanta fins al dos mil, de manera que era més assequible fer una comparació entre publicacions de la mateixa dècada per tal de poder establir aquesta relació.

La conclusió més evident i clara és que, en els anys seixanta, es comença a percebre una transformació en les publicacions, els autors inicien un canvi de perspectiva i comencen a introduir en els seus estudis la paraula societat, sobretot en termes de demografia com s'ha vist en el principi d'aquest treball.

Durant els anys setanta i vuitanta, la societat va esdevenir un punt important en la historiografia. En aquests anys, hi ha un pensament que vol trencar amb el passat, és per això que en aquestes dues dècades no es deixa de banda la política i l'economia, però si que comença a desenvolupar un paper més rellevant la societat i, sobretot, de les classes més desfavorides.

Un dels fets que també és remarcable és el canvi de mentalitat entre els anys vuitanta i els noranta, ja que a partir de la dècada dels noranta es torna a donar més èmfasi a la política i a l'economia i perd importància un altre cop la societat, així succeeix també durant el dos mil.

L'apartat polític i econòmic ocupa un lloc preeminent, en canvi la societat ha estat molt sovint en un segon pla, o inclús ha estat objecte de poca atenció, així ho demostra si més no la historiografia que parla d'Espanya durant el segle XVII.

Tant la pobresa com la marginalitat en general, han estat en el segle XVII presents arreu d'Espanya, ja sigui en territori del Regne de Castella, com en zones de la Corona d'Aragó i tant en nuclis urbans com en espais rurals.

Els grans protagonistes de la marginalitat generen assumptes i tipus ben característics per a ser estudiats. Així, en primer lloc, cal parlar dels bandolers, gràcies sobretot a l'obra de Joan Reglà, observem que els bandolers van esdevenir un grup força nombrós i amb una gran activitat durant una dècada, entre 1540 i 1640, degut als problemes econòmics i polítics que eren presents en aquells anys. El focus principal d'acció dels bandolers, era Catalunya i Andalusia, en zones apartades de la civilització, com muntanyes, boscos i camins.

En segon lloc, els *pícaros*, d'altra banda, van començar a sorgir en plena època moderna, així ho esmenta la literatura pròpia compresa entre els segles XVI i XVIII, amb grans obres literàries com *El Lazarillo de Tormes* o *Rinconete y Cortadillo*. Els *pícaros* formaven part de la classe marginal de l'època, degut, sobretot, a la seva mala fama que es van anar guanyant a base d'enganyar a la societat, en general, i a les autoritats públiques del moment, en particular.

En tercer lloc, la prostitució esdevé un factor cabdal en la marginalitat del segle XVII quan en plena època de crisi comencen a actuar fora dels bordells i el govern perd el control sobre les prostitutes. En aquest context, és quan més feina desenvolupen, per tant, l'augment de la seva activitat és considerable.

La pobresa així com la marginalitat i la delinqüència han estat presents al llarg de tota la història, però hi ha èpoques en les quals tenen més activitat i més ressò, sobretot en períodes de crisi, que és quan aquesta part de la societat surt a la llum a causa dels conflictes socials que la seva presència genera.

Bibliografia consultada

- ALCALÁ-ZAMORA, J. N.: *La vida cotidiana en la España de Velázquez*, Temas de hoy, Madrid, 1999 (original en espanyol, 1989).
- BENNASSAR, B.: *La España del Siglo de Oro*, Crítica, Barcelona, 1983, (original en francès, 1982).
- BENNASSAR, B.: *Historia de los Españoles. Siglos VI-XVII*, vol. 1, Crítica, Barcelona, 1989 (original en francès, 1985).
- BENNASSAR, B.: *Valladolid en el Siglo de Oro: Una ciudad de Castilla y su entorno agrario en el siglo XVI*, Ambito, Valladolid, 1989 (original en francès, 1967).
- BENNASSAR, B.: *Los españoles. Actitudes y mentalidad des del siglo XVI al XX*, Swan, San Lorenzo del Escorial, 1985 (original en francès, 1975).
- CHAUNU, P.: *La España de Carlos V. Las estructuras de una crisis*, vol.1, Edicions 62, Barcelona, 1976.
- DEFORNEAUX, M.: *La vie quotidienne en Espagne au Siècle d'Or*, Hachette, París, 1980 (original en francès, 1964).
- DELEITO PIÑUELA, J.: *La mala vida en la España de Felipe IV*, Alianza, Madrid, 1987.
- DIEZ BORQUE, J.M.: *La sociedad española y los Viajeros del s. XVII*, S.G.E.L, Madrid, 1975.
- DOMINGUEZ ORTIZ, A.: *La sociedad española del siglo XVII*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Balmes de Sociología, Departamento de Historia Social, Madrid, 1970.
- DOMINGUEZ ORTIZ, A.: *Crisis y decadencia en la España de los Austrias*, Ariel, Barcelona, 1973 (original en espanyol, 1969).
- DOMINGUEZ ORTIZ, A.: *Las Clases Privilegiadas en el Antiguo Régimen*, Istmo, Madrid, 1979 (original en espanyol, 1973).
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A.; ALVAR EZQUERRA, A.: *La sociedad española en la Edad Moderna*, Istmo, Madrid, 2005.
- ELLIOTT, J. H.: *La España Imperial (1469-1716)*, Vicens Vives, Barcelona, 1975 (original en anglès, 1963).
- ELLIOTT, J. H.: *Poder y sociedad en la España de los Austrias*, Crítica, Barcelona, 1982.

- FERNÁNDEZ ALVAREZ, M.: *La sociedad española del Renacimiento*, Cátedra, Madrid, 1974.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, R.: *La España Moderna. Siglo XVIII*, Manual de Historia de España, IV, Historia 16, Madrid, 1993.
- GARCIA CÁRCEL R.; SIMON TARRÉS, A.; RODRIGUEZ SANCHEZ, A.: Manual de Historia de España. 3- *La España Moderna. Siglos XVI-XVII*, , Historia 16, Madrid.
- HERRERA PUGA, P.: *Sociedad y delincuencia en el Siglo de Oro*, Católica, Madrid, 1974.
- HOBBSAWM, E. J.: *En torno a los orígenes de la revolución industrial*, siglo veintiuno editores, Madrid, 1983 (original en espanyol, 1971, Argentina).
- IBARS, T.: *La delinqüència a la Lleida del Barroc*, Pagès editors, Lleida, 1994.
- KAMEN, H.: *Una sociedad conflictiva. España 1469-1714*, Alianza, Madrid, 1984.
- LYNCH, J.: *España bajo los Austrias. Imperio y absolutismo (1516-1598)*, vol.1, Edicions 62, Barcelona, 1987 original en anglès, 1970).
- LYNCH, J.: *España bajo los Austrias. España y América (1598-1700)*, vol.2, Edicions 62, Barcelona, 1991 (original en anglès, 1972).
- MOLAS RIBALTA, P.: *Edad Moderna (1474-1808)*, vol.3, del Manual de Historia de España, Espasa Calpe, Madrid, 1996 (original en espanyol, 1988).
- PÉREZ ESTÉVEZ, M. R.: *El problema de los vagos en la España del siglo XVIII*, Confederación Española de Cajas de Ahorros, Madrid, 1976.
- REGLÀ, J.: *El bandolerisme català del barroc*, Edicions 62, Barcelona, 1965 (original en català, 1962).
- SOUBEYROUX, J.: *Pauperisme et rapports sociaux a Madrid au XVIIIème siècle*, vol.2, Atelier reproduction des thèses Université Lille III, Paris, 1978.
- VILAR, P.: *Historia de España*, Crítica, Barcelona, 1983 (original en francès, 1963; en espanyol, 1978).